

Пивоваров С. Ф.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНОГО СУДОЧИНСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Весь процес розвитку людської спільноти проникнутий прагненням до створення справедливого неупередженого суду. Мабуть тому і нині не зникає інтерес до вивчення і аналізу історії формування, діяльності і розвитку як удової системи в цілому, так і окремих видів судів.

Судово-правова реформа, що відбувається нині в Україні, передусім націлена на підвищення ефективності судової влади, яка поки що, “не набула достатнього авторитету і не розглядається більшою частиною населення, як ефективний шлях вирішення проблем”. [1, с.4]. Успішна діяльність держави по проведенню судової реформи неможлива без звернення до вітчизняного і зарубіжного історичного досвіду.

Актуальність теми полягає в тому, що її розробка створить можливість доповнити картину історії розвитку суду в Україні у ХІХ – на початку ХХ століття, допоможе знайти ті позитивні риси діяльності військових та комерційних судів, які можуть бути запозичені при подальшому удосконаленні судової системи сучасної України.

Згідно зі ст. 125 Конституції України одним з принципів побудови системи судів загальної юрисдикції є їх спеціалізація. Відповідно до цієї вимоги пропонуються різні моделі побудови судової системи України, які спираються головним чином на позитивний світовий досвід, ним і обґрунтовані. Однак не слід забувати, що судоустрою України притаманна наявність судів з предметною (галузевою) спеціалізацією, до яких можна віднести суди, що здійснювали правосуддя у комерційній, господарській діяльності, у земельних правовідносинах, а також військові та морські, транспортні суди. Розгляд особливостей організації та діяльності цих судів може бути цікавим.

Доцільність існування арбітражних судів викликала гостру дискусію. Проте історію судів, що здійснювали правосуддя в підприємницькій діяльності прийнято вести ще з ХІІ ст., зі Статутної грамоти церкви Іоанна Предтечі на Окопах у м. Новгороді 1135 року, яка визначала, що суд у купецьких справах є компетенцією тисяцького та самих купців [2, с. 234].

Псковська судна грамота 1397 року також містить ряд норм, які регулювали торгові справи (про докази в торгівлі, про страту злодія, пійманого на торгу тощо) [3, с. 331].

Першим систематизованим нормативним актом, покликаним регулювати різноманітні відносини, які виникали у торгових справах став Торговий устав 1653 року [4, №107]. Сам факт складання на той час особливого торгового уставу значувало собою новий етап в розвитку, як торгівлі, так і митної системи. Зокрема, важливим кроком у подальшому розвитку торгівлі було введення єдиного рублевого мита (10 «денег» з рубля, або 5 відсотків з продажної ціни товару).

11 червня 1718 року Петро I видав резолюцію «для ведомства всех посадских людей», за якою, обов'язком створених центральних органів управління – колегій – стало «устроить во всех городах магистраты, по примеру Риги и Ревеля» [5, №3208].

Вищий суд і розправа у справах торгівлі були покладені на комерц-колегію, як на спеціальну установу у справах купецтва, тобто торгівлі.

У відповідності з п. 3, виданого 3 березня 1719 року Регламенту комерц-колегії, «сия коллегия имеет судить и расправлять все споры и преступления, которые по торговому уставу, таможенному учреждению и другим, до купечества и пошлин касающимся регламентам, или уставам и указам, наказаны и определены быть имеют» [5, №3318].

Указом Катерини I від 1 лютого 1726 року було підтверджено, що спори між купецькими людьми розглядаються «по прежнему купеческому обыкновению» митним судом [6, №4828].

24 лютого 1727 року вийшов указ, за яким магістрати підпорядковувались губернаторам і воеводам [6, №5017], а для розгляду торгових справ створювалася особлива комерційна комісія [6, № 5033]. 26 серпня 1727 року був затверджений Устав про суд митний [6, №5145].

Певні зміни у торговому судочинстві внесла судова реформа, яка була проведена за часів Катерини II у відповідності з Уставами для губерній від 7 листопада 1775 року. Була створена судова система, підвалиною якої став становий принцип формування судів. За Уставами міські магістрати залишались виключно судовими органами, юрисдикція яких поширювалась тільки на купецький стан і міщанство. Крім цього, при кожному міському магістраті засновувався міський сирітський суд «для купеческих и мещанских вдов и малолетних сирот» [7, № 14392].

Міською установою від 4 січня 1780 року були відновлені надвірні суди, юрисдикції яких підлягали як іногородні, так і іноземні купці.

3 затвердженням 10 березня 1808 року Уставу Одеського комерційного суду вперше на території Російської імперії був створений комерційний суд [8, № 22886].

12 травня 1808 року було предписано «учредить в Таганроге коммерческий суд на таком точно основании, как оный назначен в Одессе» [8, № 23018]. Іменним указом від 27 жовтня 1819 року був заснований комерційний суд у Феодосії «на таком точно основании, как оный установлен в Одессе и Таганроге» [9, № 27957]. Знову ж таки іменним указом Сенату від 23 січня 1820 року був запроваджений комерційний суд в Архангельську [10, № 28109].

На цьому затвердження комерційних судів на зразок Одеського на теренах Російської імперії припинилося. До жодного з внутрішніх міст держави цей досвід застосований не був, що вказувало на обслуговування цими судами переважно проблем, які виникали у портових містах і були пов'язані з особливостями зовнішньої торгівлі.

З 1832 року – із затвердженням Загальних положень про комерційні суди та Статуту судочинства торговельного з'являються комерційні суди у Москві та Санкт-Петербурзі. До їх компетенції вказаним статутом були віднесені всі спори між купцями та іншими особами, пов'язані з торговим обігом, вексельним обігом, справи по аваріях, в тому числі корабельних, справи про неплатоспроможність. Серед особливостей здійснення судочинства у комерційних судах можна виділити: змагальний, більш швидкий порівняно з цивільним процесом; інваріантність процесу за вибором позивача (усний чи письмовий); використання як джерела права поряд з законами торгових звичаїв, які більш швидко реагували на зміни в підприємницькій діяльності; післясудовий порядок стягнення держмита.

Головною причиною, яка дала поштовх створенню комерційних судів був бурхливий розвиток торгівлі окремих регіонах Російської імперії, тому і не випадковий той факт, що перші комерційні суди створюються саме в Таврійській губернії. Характерною рисою комерційних судів було те, що вони отримували територіальну компетенцію, оскільки округ комерційного суду обмежувався кордонами міста, в якому він створювався.

Відповідно до Уставу про судочинство торгове до підсудності комерційних судів відносилися: всі справи і позови з торгових обігів, угод і зобов'язань, усних та письмових, для торгівлі характерних, як між приватними особами всіх станів взаємно, так і з позовів державних кредитних установ до приватних осіб; всі справи про торгову неспроможність; спори і позови по вексялях на суму, що перевищувала 500 рублів [11, с.9].

Першим в Таврійській губернії був реформований Одеський комерційний суд. 29 травня 1835 року було затверджене Положення про Одеський комерційний суд [12, № 8186]. У відповідності з цим Положенням, територія, підвідомча Одеському комерційному суду, обмежувалась Одеським градоначальством.

Зупинимося більш детально на реформуванні Керченського комерційного суду. 19 березня 1841 року було затверджене Положення про Керченський комерційний суд [13, №14378]. Особливим є той факт, що цьому суду була підвідомча територія не одного міста, а всього Кримського півострову та міста Бердянськ [13, №14378].

Згідно Положення, Керченський комерційний суд формувался на загальних засадах з врахуванням місцевих особливостей. До складу суду входили: голова, старший член, кандидатури яких подавалися з чиновників і три члени які обиралися від купецтва. Голова і старший член призначались і звільнялись указами Сенату за поданням міністра юстиції. Кандидати надавались Керч – Єнікальським градоначальником місцевому генерал-губернатору, а від нього міністру юстиції. Члени від купецтва обиралися на тих же зібраннях де обирали і голову, вони затверджувались на посадах генерал-губернатором терміном на 2 роки .

Секретар, його помічники і присяжний пристав комерційного суду затверджувались на посадах і звільнялись з них градоначальником, з подання комерційного суду.

Підсудності Керченського комерційного суду підлягали справи, як тих, хто постійно проживав на Кримському півострові та місті Бердянськ, так і тих, хто знаходився тут тимчасово. Крім цього підсудності цього суду підлягали справи іногородніх торговців, якщо в угодах між ними було встановлено, « что в случае споров разбираться в Керчи» (ст. 10).

Керченський комерційний суд вирішував остаточно без апеляцій всі позови вартістю до 1428 рублів 50 копійок.

Місцеві особливості, які враховувались при визначенні компетенції Керченського комерційного суду, були такі: розгляд справ про продаж усіх маєтків, окрім сіл, і здійснення всіляких актів, які розглядалися у цивільних палатах; нагляд за маклерами, нотаріусами, бракувальниками і аукціоністами.(ст. 12)

Нотаріуси, маклери, біржові і корабельні бракувальники і аукціоністи призначались і звільнялись комерційним судом (ст.14).

Рішення Керченського комерційного суду виконувались поліцією(ст. 29).

На сучасному етапі дискутується доцільність існування як спеціалізованих військових судів та питання їх компетенції. Проте історія військових судів обчислюється не одним століттям, а їх виникнення пов'язують зі створенням регулярних військ і систематичним розвитком військового права. У 1716 році був прийнятий Військовий устав, пізніше Морський устав.

Таким чином, на початку 18 століття у Російській імперії була створена нормативна база військового судоустрою та судочинства. З'являються перші військові суди.

По резолюції Петра I у 1718 році Військова колегія зобов'язувалась «устраивать высший суд над всеми рядовыми и унтер-офицерами, коим в нижнем суде смертный приговор учинят» [14, № 3216].

Указом від 30 вересня 1754 року «велено решать все вопросы о смертной казни Военной и Адмиралтейской коллегиям» [15, № 10196].

По військово-судовій реформі 1867 року система військових судів складалася з полкових, військово-окружних судів та Головного військового суду у Петербурзі [16, с.58]. Законодавче закріплення статусу військових та морських судів як спеціалізованих зустрічаємо на території України лише після приєднання останньої до складу Російської імперії і поширення на українські землі російського законодавства, відповідно до якого правосуддя в таких судах здійснювали стройові офіцери за допомоги юристів-аудиторів. Під час військово-судової реформи 60-х років ХХ ст. доцільність існування військових судів широко обговорювалася. Так М.А. Філіппов вважав за виправдане існування військових судів «тільки на час війни... Нарешті – писав він, - можна призначити у справах про порушення військової дисципліни присяжних з військового складу... або, принаймні, підсудність військових судів обмежити одними злочинами проти дисципліни та обов'язку служби» [17 с. 428].

17 жовтня 1868 року було прийнято «Положение о введении в действие Военно-судебного устава в Одесском военном округе», по якому було передписано заснувати Одеський військово-окружний суд, юрисдикція якого розповсюджувалась на три губернії: Херсонську, Катеринославську, Таврійську і на Бессарабську область [18, № 46370].

Прихильники збереження військових судів обгрунтовували це незнанням цивільними судьями стану справ у військових частинах та специфіки військової служби і військового законодавства. Остання думка була підтримана владою і військові та морські суди були збережені надалі.

Динамічний розвиток українського суспільства, інтеграція України у світове співтовариство актуалізує вивчення та наповнення реальним змістом багатьох правових категорій та явищ. Серед них чільне місце обіймають теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і судової системи, становлення яких різне в часі, але тісно пов'язане всім історичним ходом розвитку людської спільноти.

Суттєве збільшення цивільного обігу, інтенсивне запровадження засад ринкової економіки вимагає створення ефективної правової системи вирішення величезної кількості економічних спорів. В юридичній літературі велась і досі ведеться жвава дискусія з приводу доцільності існування відокремленої системи господарських судів, галузевої приналежності норм господарського процесуального законодавства [19, с. 9-12].

Також дуже гострою залишається проблема доцільності існування військових судів, їх компетенції. Так, В.І Шишкін вважає привабливою думку про необхідність

скасувати військову юрисдикцію взагалі і передбачити в Законі “Про судовий устрій” створення військових судів лише на час війни [20, с. 82].

В свою чергу В.В. Сердюк вважає, що треба поширити компетенцію військових судів при розгляді цивільних справ та справ, передбачених у ч. 2 і 3 ст. 123 УПК України та ч.4 ст. 22 Закону України “Про судовий устрій України” [21, с. 8].

Вважаю, що діяльність військових судів у мирний час активно сприяє зміцненню законності, дисципліни й правопорядку у військових формуваннях.

Закордонний досвід свідчить, що наявність окремої військової судової ланки притаманна практично всім державам, які мають регулярні збройні сили. Військовий суд успішно функціонує навіть у нейтральній Швейцарії, не кажучи про країни НАТО (США, Великобританія, Канада, Іспанія тощо). У деяких із них (наприклад США, Канаді, Великобританії тощо) діють військові суди, які вважаються частиною армії.

Виходячи із судової практики Європейського суду з прав людини, функціонування військових судових органів у цих державах сумніву не піддається. Існування військових судів як незалежних і безсторонніх, створених відповідно до закону і здатних забезпечити справедливий і відкритий розгляд справ, повністю відповідає вимогам статей 6 та 13 Конвенції про захист прав людини та основних свобод.

Список джерел та літератури:

1. Ківалов С.В. Актуальні проблеми судового захисту прав людини в Україні і міжнародні стандарти // Актуальні проблеми політики / 36. наукових праць. – Вип. 13-14. – Одеса, 2002.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права. – Ярославль, 1871.
3. Псковская судная грамота // Российское законодательство X-XX веков / Под ред. О.Н. Числякова. – В 9-ти тт. – М., 1984. Т.1
4. Полное собрание законов Российской империи. –Т.1
5. Полное собрание законов Российской империи. –Т.5
6. Полное собрание законов Российской империи. –Т.7
7. Полное собрание законов Российской империи. –Т.20
8. Полное собрание законов Российской империи. – Спб, 1830 г. -- Т.30,
9. Полное собрание законов Российской империи. –Т.36
10. Полное собрание законов Российской империи. –Т.37
11. Устав судопроизводства торгового- Спб., 1905.
12. Полное собрание законов Российской империи. 2 –е издание.—Т.10
13. Полное собрание законов Российской империи. 2 –е издание —Т.16
14. Полное собрание законов Российской империи. - Т. 4
15. Полное собрание законов Российской империи. - Т. 13
16. Военно-судебный устав. – Спб., 1885
17. Филиппов М.А. Судебная реформа в России. – Спб., 1871
18. Полное собрание законов Российской империи. — 2-е издание – Т.44
19. Притика Д.М. Арбітражні суди в Україні: історичний нарис та перспективи розвитку. – К. 1999.
20. Шишкін В.І. Конституційні напрями розвитку системи правосуддя України // Вісник Академії правових наук України. – 1997.-- №7
21. Сердюк В.В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією. (12.00.10) / Київський нац. ун-ет. ім. Тараса Шевченка. – К., 2003.

Поступила в редакцію: 20.12.2006 г.